

Юрій Миненко

УДК 7.034.7

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО У КОНТЕКСТІ КОНТРЕФОРМАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ

У статті досліджено питання походження стилю бароко в українській літературі. Важливе значення для появи та розвитку українського бароко мали контрреформаційні зміни у тодішній Речі Посполитій. Проаналізовано перші твори українського бароко і, відповідно, його хронологічні межі.

Ключові слова: бароко, контрреформація, орден єзуїтів, Острозьке літературне коло.

Yuriy Mynenko. The origin of the Ukrainian baroque in the context of Counter-Reformation effects in Rzeczpospolita in the middle of the XVI century

The paper deals with the question of origin of the baroque style in the Ukrainian literature. The Counter-Reformation changes in Rzeczpospolita of that time had a considerable impact on the development of the Ukrainian baroque. The article determines the time boundaries of the Ukrainian baroque and offers analysis of its first pieces.

Key words: baroque, Counter-Reformation, Jesuit order, Ostroh literary circle.

Нині дослідження з української медієвістики переважно присвячені літературній спадщині бароко. Науковці зосереджують свою увагу здебільшого на окремих пам'ятках і постатях письменників, охоплюючи розмаїття барокової епохи. Поза увагою перебувають питання методологічні: коли ж починається епоха бароко в українській літературі і, відповідно, що стало причиною виникнення такого літературного напрямку.

Одним із перших до проблеми зародження українського бароко звернувся у контексті появи українського віршування XVI ст. В. Перетц, котрий наголосив на “зв'язку українського віршування в перші віки його існування – з польським” [8, 137]. Чималу роль у цьому відіграли представники єзуїтсько-католицької реакції, що прагнули використати різні засоби, аби схилити на свій бік усі прошарки суспільства. Релігійна боротьба посилилася після Люблінської унії 1569 р. і породила появу українського віршування, першими зразками якого вважають “Хронологію” українсько-білоруського письменника-протестанта з оточення Радзивиллів Андрія Римші та геральдичний вірш на герб князя Острозького, розміщений на початку Острозької Біблії, на честь першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького. Обидві поезії датовані 1581 р.

Не послуговується терміном “бароко” на означення літературних явищ кінця XVI–XVIII ст. і ще один відомий дослідник давньої української літератури того часу М. Возняк. У своїй “Історії української літератури” (1920) цей період він іменує “Середньою добою української літератури”, яка принесла відродження у формі, змісті та ідеях. “Це відродження літератури тісно пов’язане з загальним пробудженням українського національного життя в XVI ст., що в повній силі проявилось щойно в останній чверті того століття. А що ця віднова українського національного життя підготовлялася довгі десятиліття, тому й нема різкого розмежування між давньою і середньою добою української літератури” [3, 286]. М. Возняк не вирізняє якоїсь окремої дати, що стала відправною точкою для розвитку нового типу письменства, а його появу розглядає як еволюцію попередніх літературних форм, лише побіжно згадуючи про чинники “загальноєвропейського, взагалі зовнішнього, й місцевого характеру” [3, 286]. Учений наголошує на боротьбі східних (візантійська традиція, що лишалася панівною в українській літературі навіть після завоювання турками Константинополя 1453 р.) та новітніх західних впливів.

Подібні міркування мають і сучасні дослідники. В. Назарук, піддаючи сумніву твердження В. Перетца про вплив винятково польської літератури, вважає недоцільним зосереджуватися лише на прийомі “міжкультурного наслідування”, наполягаючи на спорідненості “ранньобарокового стилю із давньоруською риторичною манерою” [6, 183]. Ідеться, власне, про той самий “східний”, візантійський вплив, що сягає своїм корінням античних джерел, а також українську киеворуську спадщину.

Чи правомірний такий погляд на появу раннього українського бароко? Зрозуміло, що літературний процес – це, безперечно, континуум, у якому поява одного літературного явища тісно пов’язана з попередніми набутками, тож свою роль відіграли і літературний досвід часів Київської Русі, і вплив візантійської традиції, і народна творчість (пісня-балада “Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?”, записана 1571 р. чеським ученим Яном Благодиславом з уст якогось Никодима; написаний живою народною мовою “Пасквіль” (1575) Яна Жоравницького). Однак недоречно, на нашу думку, цілком відкидати вплив польської літератури (прямий або опосередкований) чи зводити його до мінімуму. Інакше незрозуміло, чому бароко в Україні як напрям не з’явився до Люблінської унії 1569 р. Саме входження українських земель до складу новоствореної Речі Посполитої, співжиття в межах одного державного утворення, міжкультурні впливи – усе це слугувало каталізатором для розвитку українського бароко.

Такий синтетичний погляд, що враховує різні чинники, на питання виникнення бароко в українській літературі варто вважати найоб’єктивнішим, підтвердження чому знаходимо і в сучасних джерелах. Так, Валерій Шевчук зазначає: “У суспільно-світоглядному аспекті українське бароко започаткувалося при з’єднанні ренесансної традиції, що її культивувала “католицька русь”, і місцевої середньовічної на формах, створених у Київській Русі-Україні. Формуванню бароко сприяв вплив західноєвропейського, і насамперед польського, мистецтва” [10, 62]. Тож, як бачимо, новий літературний напрям в Україні був зумовлений як латиномовною творчістю Себастьяна Кленовича, Станіслава Оріховського, Павла Русина та інших латиномовних поетів, що принесли в українську літературу західний, передусім польський літературний досвід, так і власною середньовічною традицією, що із часом все більше зазнавала секуляризації.

Проблему датування раннього українського бароко варто розглядати у зв'язку із зародженням польського бароко. Польський медієвіст Чеслав Гернас (Czesław Hernas), як і українські дослідники, пов'язував появу літератури бароко з контрреформацією та діяльністю ордена єзуїтів, що з'явилися у Польщі вже в першій половині 1550-х рр. Явищами, що “лише приготували перспективу майбутньої зміни” (“przygotowały tylko perspektywę przyszłego przełomu”) [11, 17], він називає збірку віршів Яна Дантишка 1548 р. “Гімни церковні” (“Hymni aliquot ecclesiastici”). Розвиток нового літературного напрямку вчений співвідносить із світоглядною зміною – орієнтацією на внутрішні переживання людини: “Потреба особистого вираження стає досить поширеною. Ці зміни у літературі відбуваються близько 1580 року” (“Potrzeba osobistego rozrachunku staje się dość powszechna. Zmiany te w literaturze dostrzegamy około 1580 roku”) [11, 20]. Передумови цієї зміни Чеслав Гернас вбачає ще в літературі пізнього ренесансу (“Тренач” Яна Кохановського, “Фільтрон” Себастьяна Фабіана Кленовича). А повною мірою виявилася ця зміна у книжці Каспера Вілковскі “Причини навернення до віри єдиної від сект новохрещенців” (“Przyczyny nawrócenia do wiary powszechnej od sekt nowokrzęściców samosateńskich”, Wilno, 1583). Народженням раннього польського бароко варто вважати початок 80-х рр. XVI ст.

Найвидатніший дослідник українського бароко, безсумнівно, Дмитро Чижевський. Він цілком погоджувався із твердженням В. Перетца про польський вплив на появу книжного українського віршування. Хронологію появи стилю бароко Д. Чижевський визначав так: бароко зародилося у південній Європі в середині XVI ст., помалу пробиваючись крізь традицію Ренесансу. В українській літературі “першим письменником, в якого можна знайти риси барокового стилю, можна вважати Івана Вишенського” [9, 272]. Учений вважав підставою для такої характеристики довгі періоди автора, багатство паралелізмів та сміливі антитези, загалом розмаїття формальних прикрас. Перешкодою такої класифікації творчості полеміста слугує цілком релігійний зміст послань Вишенського, джерелами яких були Біблія і твори отців церкви. “Щоправда, Вишенський, мабуть, знав вже бароковий стиль, – з польської полемічної літератури – та де в чому міг його і наслідувати” – резюмує Д. Чижевський [9, 272]. Саме у секуляризації літературних творів, як бачимо, дослідник убачає стильову зміну часу.

Поєднання ренесансних особливостей у змісті творів та барокових у формі в українському літературознавстві розглядають як одну з особливостей раннього періоду розвитку бароко. “Україна не мала цілісної епохи Ренесансу, тому барокові тенденції зачиналися у сфері середньовічно-теологічній і винесли звідти із собою чимало традиційного, а поза тим ще й доконували в українському письменстві запізнілий інтерес до ренесансних ідей” [2, 306]. Цю ознаку творчості Вишенського Чижевський визначив як “спорідненість барока з українським духовним стилем” [9, 273], що не дає змогу вважати українського полеміста першим бароковим письменником, такими він називає Мелетія Смотрицького і Кирила Транквіліона-Ставровецького.

Саме твердження Д. Чижевського і стало ще одним “загальним” місцем в українському літературознавстві, що знайшло відображення і в сучасних підручниках [1, 202]. Початок українського бароко припадає на другу половину 80-х рр. XVI ст. – час, яким датуються перші послання І. Вишенського. Причинами переходу від середньовічної практики до стилю бароко вважається засвоєння західноєвропейського літературного досвіду за посередництвом польського письменства. Такі ж хронологічні межі подано і в новітньому підручнику з історії української літератури епохи бароко: полеміка з польськими

авторами, насамперед із о. Петром Скаргою, стимулювала запозичення українськими публіцистами літературного досвіду опонентів. Зокрема, уже в полемічних творах Герасима Смотрицького (1587) можна помітити використання властивої бароко метафоричної мови [4, 32]. Автор розглядає бароко як мистецтво контрреформації, значну роль у його становленні відводячи ухвалям Тридентського собору (1545–1563) та діяльності ордена єзуїтів.

У цій класифікації не враховані вище згадані зразки віршування, написані й видані хронологічно раніше, а саме 1581 роком. Обидві поезії написані книжною українською мовою і створені в Острозі. Геральдичний вірш Герасима Смотрицького на герб князя Острозького було опубліковано на початку Острозької Біблії, що, як припускають, мала два видання 1580 і 1581 рр., котрі різнилися лише післямовами Івана Федорова [7, 44]. Можна припустити, що вірш Смотрицького хронологічно був першим, адже під “Хронологією” Андрія Римші чіткий підпис:

Друковано 5 дня ма́я, року 1581, въ Остро́зе.
Писа́нье Андре́я Рымши.

Книжна українська мова, якою написані ці твори, виразно засвідчує принципово нове бачення функцій літератури у суспільному житті. Латиномовна література пізнього Ренесансу, як уже згадували, на думку Чеслава Гернаса, лише підготовлювала ідейні зміни, проте приклад вияву бароко становлять полономовні “Причини” (“Przyczyny”) Каспра Вілковського. Тож творчість національними мовами – важлива особливість бароко як польського, так і українського, що принципово відмежовує ці літературні тексти від латиномовного спадку Ренесансу.

Які ж перші зразки українського віршування? Вірш на герб князя Василя-Костянтина Острозького – аналог польських стематів. Написаний, безперечно, під впливом польських зразків, що були надзвичайно поширеними в суспільстві. “Роки правління Зигмунта Авгута – це час найвищого розквіту поезії” (“Lata panowania Zygmunta Augusta to okres najwyższych wzlotów poezji”) [12, 59], – третя чверть століття була часом найбільшого розквіту стематів. Не дивно, що перше повне видання Біблії українською мовою спонукало Герасима Смотрицького прославити свого патрона у жанрі, популярному в Речі Посполитій, хоч і невідомому до цього в українській літературі:

Зри сія зна́менія княжа́те сла́внаго,
їх же съдръжи́ть до́м его́ от вѣ́ка да́внаго,
И разумѣ́й, яко не тунє, и не безъ причи́ны,
о чом вла́стнѣи и ширѣи повѣ́сть ти кто иный,
Но яко досто́йн дѣ́латель сво́я заплáты,
не щадя́ще здра́вія нико́я утра́ты,
Крѣ́пко побѣ́жда́л разли́чныхъ съпостатъ по́лки
и разгоня́л с короны драпѣ́жныя во́лки.
И еще́ мо́жет,
аще бог помóжет [13].

Автор у поезії всіляко вихвалює заслуги князя в обороні православної віри, послідовно обігруючи елементи його герба (воїн, який тримає у руках змія, лицар на коні, меч та ін.). Символіка хреста дає змогу порівняти заслуги князя Острозького з постаттю Костянтина Великого – першого православного імператора на римському троні:

И ты крестное зна́меніє не туне носи́ши,
вельі́кому Константину им ся подобі́ши.
Он бо на небеси сіє відѣв, побѣдил съпостаты,
ты же побѣжда́й еретик и бѣсов три статы.
Крест бо похва́ла царём,
бѣсом же незно́сный ярем [13].

Професор Богдана Криси аналізує перші українські вірші у статті із красномовною назвою “Онтологія ранньобарокового віршованого тексту”. Вона визначає гру як основу барокового твору, що відповідає твердженню Дмитра Чижевського про гру як один з принципів барокової естетики [9, 385]. Щодо поезії Смотрицького дослідниця зазначає: “...етимологія знаків, яка розкривається через гру аналогій, закладена в характері самого герба: зліва на ньому – “взорожен воин (Юрій Змієборець. – Б. К.) змія поправ мужественно”, справа – “второй воин (Костянтин Острозький – Б. К.) храбростію пръвому подобный”. Знак “звѣзды” викликає аналогію з вифлеємською зіркою, бо провадить “съ дары” до Царя “над цары” [5, 125]. Як бачимо, поетика геральдичного вірша цілком заснована на принципах барокової естетики.

Ще виразніше бароко виявляється у вірші Андрія Римші. Хронологія – це своєрідний календар, у якому подано церковнослов’янські, єврейські та “прості”, тобто народні назви 12 місяців (“вресень”, “грудень”, “просинець”), а в коротких дворядкових віршах, написаних книжною українською мовою, повідомлено про найважливіші біблійні події, які відбулися в ці місяці. Увагу літературознавця в цьому невеличкому вірші привертає особливий паралелізм раннього бароко – поєднання назв місяців різними мовами із зазначенням старозавітних подій, що відбулися в цей час. Водночас сам автор несвідомо виявляє елемент гри у такому поєднанні: “Порядок гри, закладений у троякому називанні місяців, замикається датою написання кожної, крім першої, недатованої строфи – церковнослов’янський відповідник, власна “латиниця” ще раз повторюється” [5, 122]. Тобто ідеться про загальну структуру строфи у “Хронології”:

Месяца априля, по-гебрейску нисан, просто кветень.
Жідове сухо прошли Чирвѣное море,
кормил их бог на пуши, не было им горе.
Априля 14 дня [13].

Аналіз віршів Герасима Смотрицького й Андрія Римші дає змогу визначити особливості поетики раннього українського бароко, до яких належало поєднання ренесансних і барокових ознак. Обидва твори з’явилися в Острозі на Волині, де вже функціонувала Острозька академія, тож саме Острозькому культурному осередку належить першість у засвоєнні європейських літературних впливів. Твори, написані в Острозі в останній чверті XVI ст., варто розглядати в контексті раннього бароко, котре значно вирізнялося від зразків розвиненого й пізнього бароко. Ці твори відмінні як за формою, так і за змістом. Геральдична поезія Герасима Смотрицького 1580–1581 рр., приміром, та фігурні вірші Івана Величковського середини XVII ст. реалізують настанову бароко на ігровий момент.

Отже, поява стилю бароко в українській літературі була зумовлена як розвитком середньовічної (візантійської) традиції, так і впливом європейських, насамперед польських літературних впливів, проникнення яких було зумовлено кризою візантійства і секуляризацією змісту творів. Сприяло цьому входження українських земель до складу Речі Посполитої за результатами Люблінської

унії 1569 року, що призвело до тісних міжкультурних контактів. Стиль бароко зародився в обох літературах приблизно одночасно (початок 80-х XVI ст.). Першими зразками раннього українського бароко виступають твори представників Острозького культурного осередку, зокрема вірш Герасима Смотрицького на герб князя Острозького з Острозької Біблії 1581 року і “Хронологія” Андрія Римші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. Історія української літератури XI–XVIII ст.: Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2009. – 424 с.
2. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3 т. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир: ПП “Рута”, 2012. – 428 с.
3. Возняк М. Історія української літератури. У 2 кн.: Навч. вид. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.
4. Ісіченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Святогорець, 2011. – 568 с.
5. Криса Б. Онтологія ранньобарокового віршованого тексту // Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3. – Львів: Свічадо, 2010. – С. 120-127.
6. Назарук В. Переплетення ренесансних та барокових мотивів в релігійній поезії просвітників острозького кола // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острогор: Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Вип. 32. – 2013. – С. 181-187.
7. Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. – Острогор: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 512 с.
8. Перетц В. Из наблюдений над украинским виршеписанием XVI–XVII вв. // Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – М.-Л: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 137-161.
9. Чижевський Д. Українське літературне бароко: Вибр. праці з давньої л-ри. – К.: Обереги, 2003. – 576 с.
10. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізні бароко. – К: Либідь, 2005. – 728 с.
11. Czesław Hernas. Barok – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973 – 572 s.
12. Pilarczyk F. Stemmata w drukach polskich XVI wieku. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.
13. Українська поезія XVI–XVII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.kiev.ua>: Дата доступу 11.01.2014.

Отримано 21 квітня 2015 р.

м. Острогор